

DOI: 10.46352/23036974.2025.75

UDK / UDC: 904:726.82](497.6)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 15. 10. 2025.

Prilvaćen / Accepted: 10. 11. 2025.

ALMIR MARIĆ

AMRA ŠAČIĆ BEĆA *

Majke i djeca na rimskim nadgrobnim spomenicima iz Hercegovine**

Apstrakt

U radu se analiziraju nadgrobni spomenici sa prikazima majki i djece iz rimskog perioda na prostoru današnje Hercegovine. Posebno je tematizirano pitanje uloge žena i djece u pogrebnim natpisima, ali i porodični odnosi u cjelini. U tom kontekstu analizirani su sepulkralni spomenici iz nekoliko mikroregija poput područja istočne Hercegovine, doline Trebižata i gornje Neretve. Spomenici otkriveni u ovim krajevima imaju određene specifičnosti kada su u pitanju žene i djeca u komemorativnoj praksi. Pored toga, obrađeni su epiteti kao jedna od čestih pojava na epigrafskim spomenicima, prisutna na prostoru čitave Hercegovine.

Ključne riječi: Hercegovina, majke, djeca, nadgrobni spomenici, natpisi, epiteti, Konjic, istočna Hercegovina, Ljubuški.

Abstract

This paper analyzes tombstones depicting mothers and children from the Roman period in the territory of present-day Herzegovina. Special attention is given to the role of women and children in funerary inscriptions, as well as to family relations in general. In this context, sepulchral monuments from several microregions, such as the area of eastern Herzegovina, the Trebižat valley and the Upper Neretva area were analyzed. The monuments discovered in these regions display certain specific features concerning

* Almir Marić, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Sjeverni logor bb, Mostar 88104, Bosna i Hercegovina, email adresa: almir.marić@unmo.ba.

Amra Šačić Beća, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: amra.sacic@ff.unsa.ba.

** Članak je nastao u okviru projekta "Žene i djeca u najstarijim razdobljima prošlosti Bosne i Hercegovine" koji finansira Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

women and children in commemorative practices. In addition, epithets are discussed as one of the common features found on epigraphic monuments throughout Herzegovina.

Keywords: Herzegovina, mothers, children, tombstones, inscriptions, epithets, Konjic, eastern Herzegovina, Ljubuški.

Uvod

Pitanje porodice u rimskom svijetu zadnjih nekoliko desetljeća predstavlja vrlo dinamično polje istraživanja unutar rimske socijalne historije. Nastali su brojni zbornici, knjige i radovi koji se bave ovom temom. Posebno su značajne naučne konferencije o porodici koje su se odvijale od 80-ih godina, a čiji su rezultat vrlo važni zbornici radova.¹ Pored konferencija i zbornika radova, znanje o rimskoj porodici, djetinjstvu i drugim srodnim temama unapređivalo se brojnim drugim istraživanjima i publikacijama. Od knjiga treba spomenuti Suzanne Dixon, *The Roman Mother*² i *The Roman family*³, K. Bradley, *Discovering the Roman family: Studies in Roman social History*⁴ i čuvenu knjigu Beryl Rawson o djeci i djetinjstvu u rimskoj Italiji.⁵ Rawson je, kao najveći autoritet za ovo pitanje također uredila Wiley-Blackwell zbornik o porodicama u grčkom i rimskom svijetu.⁶ U tom razdoblju publikovano je još nekoliko značajnih djela koja su tematizirala pitanje porodice i djetinjstva u rimskom svijetu. Christian Laes je svojom knjigom značajno doprinio poznavanju pitanja djece u Rimskom Carstvu kroz interdisciplinarni pristup.⁷ Harlow i Larsson Lovén su uredile knjigu u kojoj su u hronološkom smislu pitanje porodice u rimskom svijetu pomjerile i na razdoblje kasne antike.⁸ Evans Grubbs, Parkin i Bell su uredili oksfordski priručnik o djetinjstvu i obrazovanju u klasičnom svijetu koji je ovu tematiku posmatrao iz šire perspektive, ali je svakako velika pažnja posvećena rimskom

¹ Prvi objavljeni zbornik bavio se novim perspektivama porodice u antičkom Rimu (Rawson 1986); drugi je tretirao pitanja razvoda, braka i djece (Rawson 1991); treći se bavio pitanjem rimske porodice u Italiji, statusom, prostorom itd. (Rawson, Weaver 1997); četvrti je tematizirao problematiku porodice u Rimskom Carstvu (George 2005), a peti je o pitanju djece, sjećanja i porodičnog identiteta u rimskoj kulturi (Dasen, Späth 2010). U Rimu je 2012. godine organizovana šesta konferencija o rimskoj porodici.

² Dixon 1988

³ Dixon 1992.

⁴ Bradley 1991.

⁵ Rawson 2003.

⁶ Rawson 2011.

⁷ Laes 2011.

⁸ Harlow, Larsson Lovén 2012.

svijetu.⁹ Oxford je izdao i priručnik za arheologiju djetinjstva u kojem se pitanje djetinjstva posmatra na potpuno novi način, primarno iz arheološke pozicije.¹⁰

Iako su se najvećim dijelom dosadašnja istraživanja fokusirala na prostor Rima i Italije, možemo reći da posljednjih godina u našoj regiji ova tema dobija sve više na značaju, kako kod historičara, tako i arheologa. U susjednoj Srbiji nekoliko istraživača se bavilo ovom tematikom. Miroslav Vujović se bavio pitanjem žena u rimskim provincijama na tlu Srbije.¹¹ Danković je odbranio disertaciju pod naslovom *Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka*.¹² Cvijetić je analizirala odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika na osnovu epigrafskih, arheoloških i ikonografskih svjedočanstava.¹³ U dvije monografije *Životno doba na tlu Srbije u periodu rimske dominacije* i *Rimski nadgrobni spomenici istočnog dela provincije Dalmacije* Radmila Zotović je izvršila prosopografsku analizu nadgrobničkih spomenika dominantno sa prostora današnje Srbije.¹⁴ Kada je riječ o istraživačima iz Hrvatske, Anamarija Kurilić je proučavala vrstu i strukturu porodice u ranorimskoj Liburniji.¹⁵ Odnosom djece i roditelja u Panoniji na osnovu analize nadgrobničkih spomenika bavila se Mary Boatwright.¹⁶

Rad se primarno bavi epigrafskim nadgrobničkima sa prostora današnje Hercegovine na kojima se spominju majke i djeca. Radi se o unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, gdje je broj pronađenih spomenika znatno manji nego u priobalnom dijelu.¹⁷ U hronološkom smislu rad obuhvata razdoblje od 1. do 3. stoljeća, odnosno period Principata iz kojeg generalno datira najveći broj antičkih spomenika na prostoru Bosne i Hercegovine. Pri tome ćemo koristiti standardnu metodologiju za ovu vrstu građe, dakle, epigrafsku, ikonografsku,

⁹ Evans Grubbs, Parkin, Bell 2013.

¹⁰ Crawford, Shepherd, Hadley.

¹¹ Vujović 2021, 31–72.

¹² Danković 2020.

¹³ Cvijetić 2024.

¹⁴ Zotović 1995; Zotović 2012.

¹⁵ Kurilić 1994–1995, 47–83.

¹⁶ Boatwright 2005, 287–318.

¹⁷ Slično se može primijetiti i za prostor istočnog dijela provincije Dalmacije, te Mezije Superior. Relativno nove rezultate na ovu temu u kontekstu spomenutog prostora vidimo u studiji Radmile Zotović "Životno doba na tlu Srbije u periodu rimske dominacije". Na osnovu sačuvanih spomenika može se zaključiti da je među civilnim porodicama zabilježeno 28 slučajeva smrti djece do 12 godina, a među vojnicima 14. Od civilnih lica najviše ih potječe s područja Viminacijuma (10) i Timakum Minusa (10), dok su ostali slučajevi pojedinačni. U porodicama vojnih lica smrtnost djece najčešće je zabilježena u Singidunumu (6), Timakum Minusu (5) i Viminacijumu (3) (Zotović 2007, 8).

onomastičku i komparativnu analizu spomenika. Cilj rada je kroz navedenu analizu istražiti ulogu majki i djece na nadgrobnim spomenicima iz Hercegovine i utvrditi njihovu ulogu u kontekstu porodičnih odnosa na ovom području. U drugom dijelu rada cilj je obraditi geografsku i hronološku raspodjelu spomenika te ustanoviti važnost upotrebe epiteta u komemorativnom kontekstu.

Žene i djeca u rimskom svijetu

U literaturi koju smo naveli vrlo često se obrađuje odnos između djece i roditelja. Ti odnosi u antici su bili oblikovani pretpostavljenom društvenom hijerarhijom kontrole i moći na strani roditelja, te poštovanja i poslušnosti od strane djeteta.¹⁸ Kada je u pitanju odnos majki i djece najčešće se proučava na osnovu natpisa i prikaza na nadgrobnim spomenicima, što je također slučaj sa provincijom Dalmacijom, odnosno i prostorom današnje Hercegovine. U rimskom svijetu ova forma sahranjivanja umrlih doživljava ekspanziju u širim društvenim slojevima od sredine 1. st. pr. n. e. Nakon toga, dijete postaje tema pogrebne umjetnosti, a izrazi ljubavi i privrženosti prema djeci pojavljuju se u natpisima na nadgrobnim spomenicima.¹⁹ Nadgrobni spomenici su varirali u veličini i obliku u skladu sa društvenim i ekonomskim statusom preminulog, ali svi su imali istu svrhu: sačuvati sjećanje na umrlog pojedinca za buduće generacije i pokazati različite aspekte njegovog statusa.²⁰ Natpisi su uglavnom bili kraći i standardizirani uz sadržaj koji su određivali komemoratori i klesari. Na početku je često bila formula *Dis Manibus*, a poslije toga osnovni podaci o preminulom i komemoratorima. Izbor spomenika i biografski podaci i vjerovatno još neki detalji su bili odgovornost ožalošćenih, dok je struktura teksta često bila odgovornost klesara uključujući skraćenice, epitete, završne formule, a stil slova i teksta je ovisio o veličini i cijeni spomenika i tadašnjim trendovima u epigrafici.²¹ Naravno, pored natpisa o pokojniku dodatne informacije možemo dobiti na osnovu stilskih i ikonografskih karakteristika, prosopografije, veličine spomenika i mjesta na kojem se nalazio. Epigrafska navika na našim prostorima posebno je bila aktuelna od prvog do trećeg stoljeća. Iz tog razdoblja imamo popriličan broj spomenika na kojima su prikazane žene i djeca, uglavnom sa

¹⁸ Harlow 2014, 20.

¹⁹ Carroll 2006, 198

²⁰ Larsson Lovén 2011, 141.

²¹ King 2000, 130.

ostalim članovima porodice. Treba istaknuti da su osobe kojima su podignuti epigrafski nadgrobni spomenici vjerovatno spadale u bogatiji sloj stanovništva, bez obzira na to u kojem dijelu rimskog svijeta su živjeli, pošto je njihovo podizanje bilo veoma skupo.

Žene su zauzimale istaknutu ulogu u rimskom društvu. Smatrane su čuvarima tradicionalnih vrijednosti te su imale veliki ugled i poštovanje u društvu. Majčinstvo se slavilo kao važno dostignuće, i to ne samo kroz pohvale u književnosti ili na natpisima, nego i kroz vizualne prikaze.²² Uloga majke na nadgrobnim spomenicima je često veoma naglašena, posebno njene veze sa djecom koje su jake i ponekad vrlo emotivne. Često se postavlja pitanje koliko su predstave na nadgrobnim spomenicima, uključujući i žene, realne a koliko idealizirane. Prema nekim tumačenjima, čini se da su žene češće prikazivane u idealiziranoj formi, što se objašnjava time da nisu obavljale javne funkcije i mogle su biti upamćene samo u vezi sa njihovom ulogom u društvu, kao žene, majke ili kćeri.²³

Pored žena, djeca imaju vrlo važnu ulogu u rimskoj porodici što se također manifestuje na rimskim nadgrobnim spomenicima. Zakonita djeca, posebno sinovi, predstavljala su svrhu rimskog braka i bili su ključni za kontinuitet porodične loze.²⁴ Naravno, to ne znači da su kćeri posmatrane kao manje vrijedne i voljene, što pokazuju brojni spomenici na kojima roditelji iskazuju veliku tugu zbog njihove smrti. Sa nadgrobnih spomenika, odnosno vizualnih prikaza djece možemo dobiti mnogo informacija o djeci, čak i o osjećajima, mentalitetu, društvenim idealima, očekivanjima, vrednovanju djece kao pojedinaca, kao nade roditelja za budućnost, kao veze prema višem društvenom statusu i na kraju kao produktivnih radnika.²⁵ Djeca su prikazana na nadgrobnim spomenicima uglavnom kao komemorirane osobe, rjeđe kao komemoratori. To se vjerovatno može dovesti u vezu sa činjenicom da su brojna djeca umrla već u najranijoj dobi,²⁶ što je bila česta pojava u predindustrijskim društvima. Uglavnom su sahranjivani od članova njihove nuklearne porodice, tj. njihovih roditelja ili drugih najbližih srodnika.

²² Carroll 2014, 173–174; općenito o ulozi majke u rimskom društvu vidjeti: Dixon 1988.

²³ Vishnia 2014, 77.

²⁴ Larsson Lovén 2020, 150.

²⁵ Rawson 1997, 80.

²⁶ Prema novijim procjenama smrtnost djece u prvoj godini života bila je između 20–40% (Carroll 2018, 155).

Epigrafski nadgrobni spomenici imaju brojne nedostatke. Ipak, i dalje se smatraju nezamjenjivim izvorom za proučavanje rimskog društva, uključujući i porodične odnose. Tako npr. mnogi od ovih natpisa koji su pronađeni u Rimu predstavljaju izraze tuge za ženskom djecom ili tugu majki generalno zbog smrti male djece, što nije evidentirano u literarnim izvorima koji se uglavnom bave porodičnim odnosima rimskih elita.²⁷ Na taj način, osim uvida u život viših društvenih slojeva preko nadgrobni spomenika možemo dobiti u sažetoj formi informacije o porodičnom životu običnog stanovništva, od oslobođenika do običnih rimskih građana koji su bili slobodni po rođenju.

Djeca i njihova uloga u pogrebnim natpisima Hercegovine

Istraživanje je pokazalo da su najrjeđi nadgrobni spomenici djece. Na temelju uklesanog broja godina pokojnika, samo na sedam spomenika iz Hercegovine evidentirana su djeca starosti od 2 do 12 godina. Riječ je o spomenicima koji su pronađeni na lokalitetima u Dretelju (Čapljina), Hardomilju (Ljubuški), Trebimlju (Ravno), Stocu i Konjicu.

Najmlađe dijete koje se spominje na jednom epigrafskom spomeniku pronađenom u današnjoj Hercegovini jeste dječak koji se zvao Masurijan (*Masurianus*) i umro je kada je imao tačno 2 godine i 18 dana.²⁸ U rimskom svijetu on je još uvijek bio dojenče jer se pod dojenčadi podrazumijevaju djeca starosti do 4 godine.²⁹ Dječak je bio potomak lokalnih elita. Za to imamo nekoliko pokazatelja. Prvi je taj što je spomenik pronađen u blizini lokaliteta luksuzne rimske vile u Dretelju, odnosno na prostoru koji je bio u zaleđu rimske Narone.³⁰ Budući da je riječ o spomeniku u obliku žrtvenika pretpostavka je da se nalazio na grobnoj parceli (*locus religious*).³¹ Može se pretpostaviti da je otac malog

²⁷ King 2000, 150.

²⁸ *M(arco) Vinicio / M(arci) f(ilio) / Masuriano / ann(or)um II dier(um) XVIII (ILJug II, 00671 = AE 1991, 1289 = EHD 034085 = EDCS-10000685 = TM 182679).*

²⁹ King 2000, 118, fn.6.

³⁰ Patsch 1904, 43–45.

³¹ Paškvalin smatra da ovaj nadgrobni spomenik predstavlja raritet u tipološkom smislu. Prema ovom autoru, radi se o jedinom nadgrobnom spomeniku u obliku kultnog žrtvenika (*ara ossuaria*, *ara sepulcralis*) koji je pronađen na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, a takva vrsta nadgrobni spomenika generalno je rijetka u provinciji Dalmaciji (Više o spomeniku Paškvalin 2012, 251–253). Međutim, Nenad Cambi u predgovoru Paškvalinove knjige "Antički sepulkrani spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine" ipak navodi da takav zaključak nije tačan. Cambi navodi da *su are su bile razmjerno popularna forma koja je ostavila znatnog traga u BiH, a posebno uz obje obale Drine* (Cambi u Paškvalin

Masurijana bio vlasnik kuće. Bojanovski s pravom ukazuje na to da je porodica pripadala domaćim elitama. Njihov gentilicij je bio *Vinicius* koji potječe od rimskog, uglednog viteškog roda.³² S druge strane, kognomen pokazuje da je autohtoni identitet kod porodice bio još uvijek vrlo izražen. Naime, kognomen *Masurianus* je, po svemu sudeći, domaćeg porijekla karakterističan za indigeno stanovništvo iz donjeg toka rijeke Neretve. Pojavljuje se na samo dva spomenika. Pored ovog spomenika pojavljuje se na još jednom koji je također pronađen u Naronitanskom ageru.³³ Dječakovo ime je izvedenica od autohtonog imena *Masurius* koje se pojavljuje kao nomen ili kognomen na šest natpisa pronađenih u Naroni i njenom zaleđu, te prijestolnici provincije Saloni.³⁴ Autohtono porijeklo imena *Masurius* iz kojeg je izveden dječakov kognomen pojavljuje se i na vojnim natpisima iz Germanije Superior i Italije. Očigledno su u pitanju vojnici porijeklom iz Dalmacije.³⁵ Oblik imena odnosno nastavak *-anus* ukazuje na to da je *Masurianus* bio treći ili četvrti sin u porodici.³⁶ Dječaci su u Rimu dobijali ime devetog dana nakon rođenja, a djevojčice osmog. Ta ceremonija se zvala *dies lustricus*. U periodu carstva trideset dana nakon ove ceremonije dijete je zvanično bilo priznato kao rimski građanin.³⁷ Vjerovatno je takva praksa bila i u provincijama posebno u oblastima koje su bile blizu urbanim centrima što je u ovom slučaju Narona.

Prvi sin je nasljeđivao prenamen, nomen i kognomen od oca, a ostali su dobijali drugačiji praenomen kako bi se razlikovali od oca i najstarijeg brata.³⁸ Dječak Masurijan je vjerovatno živio i umro u drugom stoljeću. To nam ukazuje

2012, 13). Ipak, ova ara ima i određene specifičnosti. Naime, na donjoj plohi nalazi se prostor za pepeo. Takav primjer imamo još u slučaju are porodice *Feresius* koja je živjela u antičkom laderu (današnji Zadar). U rimskoj Dalmaciji je puno veći broj ara s prostorom za pepeo pokojnika u gornjem dijelu spomenika (Više: Maršić 2013).

³² Bojanovski 1964, 102.

³³ CIL 03, 01866 = EHD 053474 = EDCS-27500165; OPEL III, 64. Napomena: U literaturi se različito navodi gdje je pronađen drugi spomenik. Kao lokacije nalaska navode se Gabela, Vid kod Metkovića i Čitluk.

³⁴ ILJug II, 0652 = EHD 033958 = EDCS-10000667 = TM 182552 = lupa 24330; ILJug III, 1882 = AE 2004, +01096 = EHD 034284 = EDCS-10100828 = TM 182877 = lupa 24341; ILJug III, 2733 = EHD 035162 = TM 183621; CIL 03, 02467 = EHD 062710 = EDCS-28000239 = TM 187428; CIL 03, 13939 = EHD 064128 = EDCS-31900069 = TM 188738; OPEL III, 64.

³⁵ AE 1985, 0401 = AE 1961, 0257 = EHD 005863 = EDCS-13400238 = TM 244314; AE 1907, 0247. (B) = CIL 13, 11952 = EHD 023999 = EDCS-12700482 = TM 210417.

³⁶ Bojanovski 1964, 102.

³⁷ Dasen 2009, 200–208.

³⁸ George 2005, 58; Harlow, Laurence 2005, 40.

njegova onomastika odnosno *tria nomina* (sistem od tri imena) koji je postao standard u rimskoj onomastici drugog stoljeća.³⁹ Naravno, ne treba isključiti mogućnost da je spomenik nastao u drugoj polovini prvog stoljeća jer ne postoje jasni dokazi koji bi ukazivali na to da djeca nisu imala *tria nomina* i prije prvog stoljeća.

Iz tekstova rimskih pisaca poput Cicerona, Plinija Starijeg, Plutarha i Ulpijana stiče se utisak da je bilo zabranjeno žaliti za umrlom djecom.⁴⁰ Savremenom čovjeku zaista surovo zvuči Ciceronov citat: "Ako umre malo dijete, preživjeli bi trebali taj gubitak podnijeti smireno; ako umre novorođenče u kolijevci, o tome se čak ni ne žali."⁴¹ Međutim, taj citat bi vjerovatno isto emotivno doživio i rimski građanin. Stoga se danas smatra metodološki neispravnim uzimati bez rezerve ovakve citate. Carroll smatra da su ovakva razmišljanja ustvari filozofski ideali rimskih pisaca koji pripadaju eliti, a to nije nikako odraz osjećanja cjelokupnog rimskog stanovništva prema njihovim bebama i maloj djeci.⁴² Natpis dječaka Masurijana pored godina sadrži i broj dana koliko je dijete živjelo. Zabilježena starost djeteta u trenutku smrti je vrlo precizna informacija i simboliše bolno čuvanje uspomene na njegov kratak život. (Sl. 1).⁴³

³⁹ Bruun 2014, 803.

⁴⁰ Prema nekim procjenama smrtnost djece bila je veća od 50% (Cvijetić 2024, 15).

⁴¹ Cic. Tusc. 1.39.93; Plin. *HN*.7.15.; Plut. *Consol.* 6; Sen. *Ep.* 99.

⁴² Carroll 2018, 148.

⁴³ Carroll 2018, 157.

Slika 1. Nadgrobní spomenik u obliku kultnog žrtvenika dvogodišnjeg dječaka Masurijana
Foto: Almir Marić

Žaljenje za djetetom možemo vidjeti na još jednom primjeru. Majka dječaka Tiberija Klaudija Maksima (*Tiberius Claudius Maximus*) oslovljava pridjevom najnesretniji (*infelicissimus*). Riječ je o dječaku koji je umro kada je imao 12 godina.⁴⁴ Njegova majka Maksima (*Maxima*) ovaj spomenik je također posvetila i svojoj majci koja se zvala Elija Aneja (*Aelia Annaea*), ali za nju ne navodi nikakav epitet niti godine smrti. Iako je tuga za majkom bila sigurno velika koristeći pridjev *infelicissimus* Maksima jasno naglašava za kime više žali. Zanimljivo je da se nakon tipične formule koja znači da spomenik ne može biti naslijeđen pojavljuje kognomen oca *Primus*. Budući da se u formuli pojavljuju klesarske greške, moguće je da je klesar zaboravio navesti ime oca kada je navodio ime majke. Iz natpisnog polja jasno se vidi da je ime oca naknadno dodano (Sl. 2).

Slika 2. Nadgrobni spomenik dječaka Tiberija Klaudija Maksima iz Hardomilja kod Ljubuškog © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Foto: Ortolf Harl

⁴⁴ *Tiberio Claudio Maximo / filio annorum XII Aelia / Maxima mater infelicis(simo) filio / et Aeliae Annae(a) e matri* ^{5/} *h(oc) m(onumentum) h(eredem) <n=M>(on) s(equetur) / et Primus pater* (ILJug III 1934 = EHD 034251= EDCS-10100878 = TM 182844 = lupa 23318).

I u ovom slučaju možemo govoriti o autohtonom porijeklu porodice ili barem ženskog dijela. Naime, baka ima kognomen koji je autohtonog porijekla Aneja (*Annaea*).⁴⁵ Ona je vjerovatno i prva generacija rimskih građana jer i dalje ima autohtoni kognomen za razliku od svoje kóerke. Onomastika jasno ukazuje na to da je spomenik nastao u drugom stoljeću jer ženski članovi porodice imaju Hadrijanov nomen. Dječakova onomastika je tipična rimska i ukazuje na to da su njegovi muški preci u prvom stoljeću dobili rimsko građanstvo. Njegovo ime je bilo rasprostranjeno širom rimskog svijeta, pa tako i u provinciji Dalmaciji.

U drugom stoljeću umrla je i djevojčica Anija (*Annia*). Ona je doživjela samo 9 godina.⁴⁶ Bila je potomak lokalnih elita iz peregrinske civitas Daorsa.⁴⁷ To možemo zaključiti po tome što je njen djed bio dekurion municipija Diluntum čije je urbano središte bilo u dolini Bregave u današnjem Stocu u blizini najpoznatije daorske gradine Ošanića.⁴⁸ Djevojčicin kognomen je izveden iz očevog kognomena *Annius*. Ovaj kognomen se pojavljuje još samo na jednom natpisu u Skelanima. Alföldy je ovo ime u slučaju ovog natpisa okarakterizirao kao ilirsko, a u slučaju natpisa iz Skelana kao keltsko.⁴⁹ Iako nije naveden njen gentilicij je bio zasigurno isti kao kod djeda i oca. Riječ je o autohtonom nomenu *Aplis* koji se pojavljuje samo na dva spomenika u cijeloj rimskoj Dalmaciji.⁵⁰ Njen otac koji podiže spomenik je dao isklesati riječ *infelicissima* čime izražava tugu za njenim preranim odlaskom. Iako je riječ o porodičnom nadgrobnom spomeniku koji je za života dao da se izgradi Publije Aplije Anije (*Publius Aplius Annius*) na njemu se ne spominje ime njegove supruge odnosno djevojčicine majke. To otvara pitanja o njihovim porodičnim odnosima na koja ne možemo danas dati odgovor. Sistematska arheološka istraživanja su pokazala da je nadgrobna stepla porodice Aplius bila dio većeg grobnog kompleksa. U grobnici su arheolozi pronašli ostatke četiri odrasle osobe i dvoje djece.⁵¹ Moguće je da je jedno od te djece bila i *Annia*.

⁴⁵ OPEL I, 55.

⁴⁶ *D(is) M(anibus) s(acrum) / P(ublio) Aplio Plas-/so patri pientis-/simo dec(urioni) m(unicipii) Dil(unti) 5/ et A[nniae fil(iae)] infelicissi/mae def(unctae) an(norum) VIII / P(ublius) Aplius Anni-/us v(ivus) sibi et / suis fecit (ILJug III, 01740; AE 1939, 00300 = AE 1980, 00677 = EHD 005674 = EDCS-10100710 = TM181775 = lupa 30609).*

⁴⁷ Grbić 2014, 137.

⁴⁸ *Itn. Ant.* 338, 4–39, 5; *Tab. Peut.* 5, 5; Atanacković-Salčić 1979, 8–10; Bojanovski 1988, 88–102, 337; Marić 2015, 70; Donev 2019, 22; Šačić Beća 2024, 44–46.

⁴⁹ Alföldy 1969, 150.

⁵⁰ OPEL I, 65.

⁵¹ Atanacković-Salčić 1979, 31–33.

Malena Annia je vjerojatno bila u srodstvu sa dječakom Titom Flavijem Epikadom (*Titus Flavius Epicadus*) koji je bio tri godine stariji od nje kada je umro (Sl. 3).⁵² Kognomeni njihovih djedova otkrivaju nam njihovo potencijalno srodstvo. Naime, obojica imaju kognomen *Plassus* koji možda predstavlja autohtono ime članova vodećeg roda među lokalnim elitama.⁵³ Generalno to ime je karakteristično za autohtono stanovništvo jugoistočne Dalmacije, pa se javlja na primjer i kod Dokleata.⁵⁴ Visok društveni položaj Epikada potvrđuje i činjenica da je njegov brat Tit Flavije Ledion (*Titus Flavius Laedion*) bio *aedil i quattuorvir iure dicundo* u Naroni. Za razliku od ostalih nadgrobnih spomenika djece koji su pronađeni u Hercegovini ovaj spomenik djetetu ne podižu roditelji već brat koji je vjerojatno jedini bio živi član porodice krajem prvog ili početkom drugog stoljeća kad je spomenik nastao. Na spomeniku je navedeno da je otac umro sa pedeset a majka sa četrdeset godina. Za rimski period smrt žena u tim godinama se nije smatrala preranom. Istraživanja pokazuju da su odrasli u antičko doba najčešće umirali između 40–50 godine. U vezi sa smrtnosti treba naglasiti da su metode istraživanja manje pouzdane kod žena zbog toga što su kao referentni uzorci korišteni muški skeleti.⁵⁵ Dječakova majka Tatta ima tipično ime (kognomen) koje su nadjevali autohtoni stanovnici istočnog djela rimske Dalmacije svojim kćerkama. Isto se može reći za imena muških članova porodice (*Blodus* i *Laedion*).⁵⁶ Na ovom spomeniku nemamo epiteta koji odražavaju žaljenje za djetetom, ali moguće da je razlog u tome što spomenik podiže brat koji možda nije puno stariji od pokojnika pa je njegova percepcija drugačija od percepcije roditelja.

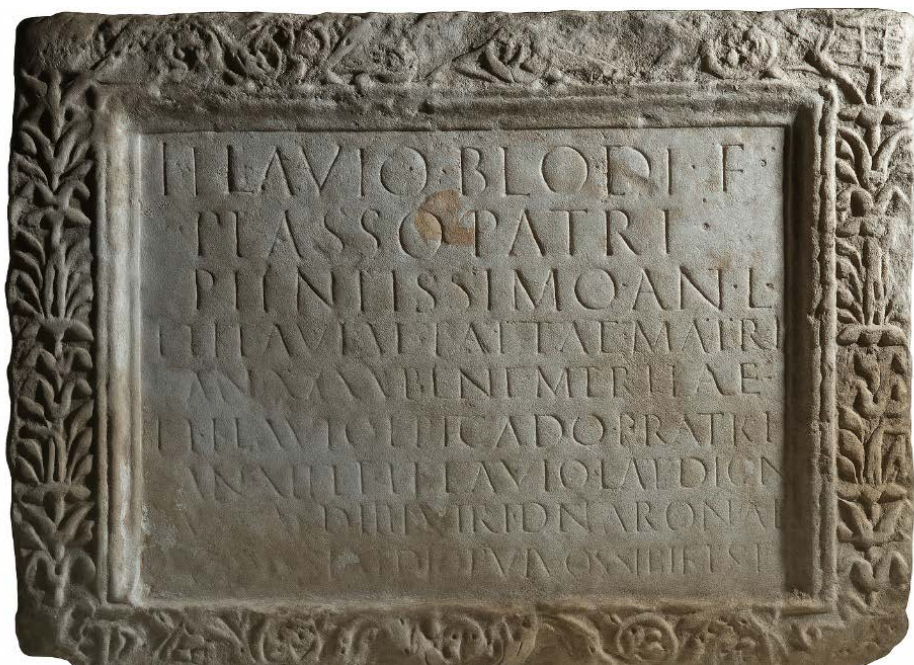
⁵² *T(ito) Flavio Blodi f(ilio) / Plasso patri / pientissimo an(norum) L / et Flaviae Tattae matri* ^{5/} *an(norum) XXXX bene merita / et T(ito) Flavio Epicado fratri / an(norum) XII et T(ito) Flavio Laedioni / [---] aed(ili) Illvir(o) i(ure) d(icundo) Naronae / [---] Laedio f(ilius) vivos(!) sibi et s(uis) f(ecit) (ILJug I, 00117 = AE 2019, +01174 = EHD 032932 = EDCS-10000220 = TM 182263 = lupa 30284).*

⁵³ Bojanovski 1977, 86; Šačić Beća 2024, 46.

⁵⁴ Katičić 1976, 180; AE 1910, 0101 = AE 1906, 0032 = ILJug III, 1853 = EHD 029751 = EDCS-10100808 = TM 182185; CIL 13, 07039 = EHD 056261 = EDCS-11001100 = TM 212094.

⁵⁵ Liston 2012, 129–130.

⁵⁶ OPEL I, 124; OPEL III, 216; OPEL IV, 109; Alföldy 1969, 332, 352; Katičić 1964, 39.

Slika 3. Nadgrobní spomenik porodice dječaka Epikada iz Stoca

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Foto: Ortolf Harl

Jedini spomenik iz Hercegovine na kojem imamo spomen dvoje djece jeste natpis iz Homolja kod Konjica koji su podigli roditelji Aurelije Maksim (*Aurelius Maximus*) i Aurelija Mandeta (*Aurelia Mandeta*) kćerki Meki (*Maca*) i sinu Maksiminu (*Maximinus*) (Sl. 4).⁵⁷ Majka i otac su sebi i svojoj pokojnoj djeci za života podigli spomenik. Koliko su godina imala djeca u trenutku smrti to nije sačuvano, ali sudeći po reljefu riječ je o djeci rane životne dobi. Na osnovu sačuvanog teksta može se pretpostaviti da je dječak imao između 2–4 godine. Opet ravnopravno roditelji izražavaju tugu za gubitkom djece i iz izgleda spomenika može se zaključiti da oni ne namjeravaju imati više potomaka. Svoju djecu nazivaju *carissimi* opisujući tako svoju tugu. Majka u krilu drži djevojčicu, a otac sina vjerujući da će kao porodica živjeti u zagrobnom životu. Zbog oštećenja, detalji na odjeći nisu jasno vidljivi. Čini se da majka nosi plašt, dok je kosa svezana tako da prekriva uši.⁵⁸ Iako je riječ o tragičnom prikazu ovdje možemo

⁵⁷ *D(is) M(anibus) // Aur(elius) Maximus / et Mandeta / vivi fecerun[t] sibi et Aur(eliae) / Macae def(unctae) an(norum) [---] / et Maxim[i]no / def(uncto) an(norum) II[---] / ca(rissimis?)* (CIL 03, 14617, 4 = EHD 056633 = EDCS-32500111 = TM 185018 = Iupa 30377).

⁵⁸ Lozić 2021, 154.

vidjeti težnju da se prikaže jedna kompaktna porodica. Spomenik je specifičan u društvenom kontekstu. Naime, zanimljivo je to što članovi jedne porodice imaju onomastiku koja pripada dvjema različitim imenskim korpusima. Dok otac i sin imaju rimska imena, majka i kći imaju keltska imena Mandeta i Maca.⁵⁹ Može se pretpostaviti da je otac boravio u nekoj od provincija gdje žive Kelti kao vojnik te da je nakon završetka vojne službe svoju suprugu doveo u dolinu Neretve. Svoj identitet Mandeta je manifestovala kroz nadijevanje imena svojoj kćerki.

Slika 4. Nadgrobní spomenik djevojčice Meke i dječaka Maksimina
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Foto: Ortolf Harl

⁵⁹ Ellis Evans 1967, 222; Mócsy 1983, 172; Šačić 2012, 103; OPEL III, 43; OPEL III, 64.

O smrtnosti djece u ranoj dobi svjedoče još dva spomenika iz regije gornje Neretve. Na spomeniku iz Lisičića pojavljuje se djevojčica Valerija koja je umrla sa 9 godina.⁶⁰ Također, dječak Probus čiji je spomenik nađen u Glavatičevu umro je sa 4 godine.⁶¹ Spomenik su podigli roditelji čija imena nisu zabilježena ili nisu sačuvana što je teško odrediti zbog oštećenja na spomeniku. I za Valeriju roditelji su dali isklesati epitet *infelicissima*. U dječakovom slučaju ne možemo utvrditi da li je bio naveden epitet, ali tu mogućnost ne treba isključiti jer je prije riječi *filio* bila isto uklesana riječ u dativu, moguće *infelicissimo*. Oboje djece imaju nomen *Aelius* što znači da spomenici nisu nastali prije drugog stoljeća. Oba kognomena su tipična rimska, ali možemo pretpostaviti da je riječ o potomcima autohtonog stanovništva. Na spomenicima nije naveden razlog smrti, ali nažalost u tom periodu smrt male djece nije bila neuobičajena ako imamo u vidu uslove života.

Porodični odnosi i uloge majki u pogrebnim natpisima Hercegovine

Porodica u epigrafskim i sepulkralnim natpisima Hercegovine ima simbolično i društveno značenje. Majke predstavljaju u emotivnom smislu ravnopravnog člana porodice. Na epitafima je jasno definisana dvostruka uloga žene kao majke i supruge. Na temelju onomastičke analize može se zaključiti da su žene u regiji gornje Neretve uprkos višestoljetnoj rimskoj vladavini zadržale tradicionalna, predrimska imena od kojih neka čak nisu ni prilagođena latinskom jeziku npr. *Temus* koje se javlja na spomeniku iz Glavatičeva (Sl. 5).⁶² U latinskom jeziku to bi zvučalo kao muški kognomen, ali očito je u pitanju izvorni oblik imena koji klesar nije ni pokušao prilagoditi latinskoj fonetici i grafologiji. Takvi primjeri su izuzetno rijetki u čitavom Iliriku. Neki naučnici smatraju da je *Temus* karakteristično ime za Narese.⁶³ Svi članovi njene male porodice, odnosno suprug i sin imaju također autohtona imena (*Pinnes* i *Pinnius*).⁶⁴ Preci supružnika su u isto

⁶⁰ *D(is) M(anibus) // A[e]l(ius) [---] / [-----] / [---]o / [---] Valeri-⁵/a[e] q(uae?) def(uncta) an(norum) VIII / [---] pa-/rente[s] ---]NIS / SFII fil(iae) infelicissimae* (ILJug III, 1747 = EHD 034024 = EDCS-10100716 = TM 182618).

⁶¹ *D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) Pro-/bo defun-/cto ann(orum) ⁵/ IV[---] MA/[---]AMA/[---]o fi/[lio] f] ecit* (CIL 03, 14617, 2 = EHD 056807 = EDCS-32500109 = TM 185079).

⁶² *D(is) M(anibus) s(acrum) / Ael(ii) Pinnes et Temus / parentes posuerunt / filio pientissimo ⁵/ Pinnio militi legi-/onis secund(a)es(!) defunc/to Bassianis anno-/rum XXXII* (CIL 03, 08489. (B) = ILJug III, 1745 = EDH 057193 = EDCS-30800083 = TM 185105 = Iupa 23730).

⁶³ Loma 2004, 40; Grbić 2014, 164.

⁶⁴ Alföldy 1969, 264–265.

vrijeme postali rimski građani jer muž i žena imaju isti nomen. Pinnius je umro sa svega 32 godine služeći u rimskoj legiji koja je bila stacionirana u Basijani (*Bassiana*), antičkom gradu na mjestu današnjeg Donjeg Petrovca u Srbiji. U nauci postoji dilema da li se u njegovom slučaju radi o kenotafu ili su njegovi roditelji dovezli tijelo svog sina iz Donje Panonije kako bi ga sahranili u rodnoj zemlji.⁶⁵ U tekstu spomenika nema nikakvog odvajanja majke od oca, u kontekstu roditeljstva *Temus* je ravnopravna sa svojim suprugom.

Za razliku od spomenika iz Glavatičeva na jednom nadgrobnom spomeniku iz Ostrošca samo majka *Tattuia* ima autohtono porijeklo dok njen suprug i sin imaju rimska imena (Sl. 6).⁶⁶ *Tattuia* je umrla sa 60 godina, a spomenik je podigao njezin sin. Vrijednost ovog spomenika se ogleda u tome što je na njemu prikazan portret majke. Način na koji je odjevena otkriva nam specifičnosti odijevanja žena iz zajednice Naresa. Autohtoni karakter njene odjeće na reljefu naglašen je prikazom marame, koja je često služila za određivanje približne starosti žena na spomenicima.⁶⁷ Marama pokriva glavu žena i pada na ramena i leđa. Marama je korištena kao veo jer je otkriven prednji dio glave. Po načinu nošenja marame stiče se utisak da je majka prikazana kao mlada žena jer joj je lice i veći dio kose otkriven. Nošenje vela zasigurno predstavlja predrimsku tradiciju jer pored sepulkralnih spomenika prikaz marame imamo i na kulturnim reljefima. U okolini Glamoča pronađena su dva reljefa sa prikazom lokalnog ženskog božanstva.⁶⁸ Domaći klesar je zaključio da se boginja prirode oblačila kao žene iz njegove zajednice.

Inače, prema Carroll, žene su u rimskom svijetu u odnosu na muškarce vjerojatno imale veću ulogu kao prenositeljice tradicionalnih vrijednosti, ideala i identiteta izraženih odijevanjem i tjelesnim ukrasima.⁶⁹ Žene koje su prikazane na nadgrobnim spomenicima iz Konjica i okoline u autohtonoj nošnji su zasigurno bile upoznate sa tadašnjom modom i generalno nošnjom u rimskom svijetu, ali su ipak prikazane u nošnji koja vjerovatno najbolje oslikava njihovu

⁶⁵ Matijević navodi da je u pitanju kenotaf (Matijević 2012, 64). Problematično je što se na epigrafskim spomenicima ne naglašava da je riječ o kenotafu, ali tu mogućnost u ovom slučaju ne treba isključiti jer roditelji naglašavaju mjesto njegove smrti bez formule HSE koja bi upućivala da je tu mjesto sahrane.

⁶⁶ *D(is) M(anibus) / Aeli<o=S> Rufo / et Tattuae / def(unctae) ann(or)um LX / P(ublius) Ael(ius) Verus / parentibus p(osuit)* (CIL 03, 14617,3 = ILJug III,01752 = EDH 056805 = EDCS-32500110 = TM 185077 = lupa 23801; Alföldy 1969, 306).

⁶⁷ Čremošnik 1963, 114.

⁶⁸ Lupa 30005; Lupa 3000; Imamović 1977, 64–73; Perinić 2016, 91, 26.

⁶⁹ Carroll 2013, 570.

društvenu ulogu. Dok su muškarci mogli postići status i položaj u društvu na više načina, uključujući razne počasti i javne službe, žene su mogle koristiti samo ograničena sredstva za izgradnju društvene ličnosti, a odjeća je bila jedno od najvažnijih među njima.⁷⁰

Slika 5. Nadgrobni spomenik vojnika Pinesa

Slika 6. Stela iz Ostrošča bračnog para sa prikazom ženske autohtone odjeće

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Foto: Ortolf Harl

Prikaz majke sa maramom na glavi imamo i na spomeniku iz Konjica koji sin i kćerka podižu svojoj majci koja je umrla sa 70 godina (Sl. 7).⁷¹ Za razliku od majke kćerka nosi kapu ili podignutu kosu, a obje imaju tipične broševe na prsima. Riječ je o istoj vrsti broša koji podsjeća na oblik okruglih fibula i pojavljuje se i na prethodnom spomeniku. Nastanak ovih broševa može se povezati sa fibulama sa dvije igle i šarnir mehanizmom koje su proizvođene i korištene prije aucissa fibula. Te fibule su predstavljale izraz domaće tradicije.⁷² Iako su

⁷⁰ Carroll 2013, 570.

⁷¹ *D(is) M(anibus) // Aur(eli-) Ti[t?--] / Bricussa(-?) Ti-/[-]SIA[---]/t(?)ae matri inf(elicissimae)(?)⁵ def(unctae) [a]n(norum) LXXV* (CIL 03, 13862; ILJug 03 01751 = EDH 056806 = EDCS-31900237 = TM 185078 = lupa 30325.

⁷² Busuladžić 2010, 120–121.

prikazane u tradicionalnoj nošnji ove žene bi mogle pripadati lokalnim elitama jer je izrada ovakvih spomenika bila dosta skupa. Zanimljivo je da se na spomeniku iz Konjica sa majčine lijeve i desne strane nalaze portreti njene odrasle djece, ali bez muža. Teško da možemo govoriti o samohranjoj majci jer je umrla sa 70 godina, ali, po svemu sudeći, njena kći nije udata, već zajedno sa bratom podiže spomenik.

Slika 7. Nadgrobnni spomenik majke sa dvoje odrasle djece iz Radešina kod Konjica

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Foto: Ortolf Harl

Na ovoj porodičnoj steli tekst je bio plitko uklesan pa je shodno tome dosta oštećen. Jedino ime koje se može rekonstruisati jeste Brikusa (*Bricussa*). Ovo je jedini natpis do sada pronađen sa ovim imenom. Slični kognomeni se pojavljuju na natpisima u Noriku.⁷³ Stoga u nauci postoje različite interpretacije porijekla imena, ali se najčešće povezuje sa keltskom onomastikom.⁷⁴ Moguće je da se, poput Mandete koja se spominje na spomeniku iz Homolja (Sl. 4) i Brikusa, udajom doselila u dolinu Neretve.

Po kvaliteti izrade spomenika može se zaključiti da majke i djeca koja se spominju na spomenicima iz gornjeg toka Neretve mogu svrstati u dvije socijalne kategorije. Prvo su to porodice osoba koje su povezane sa rimskom vojskom, a drugo su lokalne elite. Nedostatak municipalne organizacije u ovom dijelu rimske Dalmacije otežava razumijevanje socijalnih struktura. U kontekstu majki i djece ovdje se, što je pomalo neobično, primarno prepoznaju potrebe za isticanjem određenog identitetskog narativa.

Na nadgrobnom spomeniku iz Ljubomira kod Trebinja imamo očuvan odličan prikaz više generacija unutar jedne porodice koji podižu spomenike umrlim članovima, što svakako pokazuje svojevrсну harmoniju i povezanost među ovom porodicom ali i želju da se očuva sjećanje na njih (Sl. 8).⁷⁵ Čak četiri generacije ove porodice se navode na natpisu, a spomenik su podigli Anaja (*Annaia*), mužu i sinu i Plarens, ocu i bratu. Komemoratori su očito željeli kroz jedan geneaološki prikaz porodice da ukažu na poštovanje koje gaje prema svojim precima i članovima uže porodice, a možda i da pruže primjer potomcima kako da čuvaju sjećanje na svoje najbliže. Također je zanimljivo da su Anaja i Plarens ravnopravno podigli spomenik i da su žene na tom prostoru očito značajno doprinosile očuvanju porodičnog pamćenja. Onomastika na spomeniku je autohtona. Spomenik nije kvalitetne izrade, riječ je o radu neke lošije lokalne klesarske radionice. Slova podsjećaju na grafite i ukazuju na početnu fazu širenja rimskog utjecaja. U imenskom obrascu svih članova porodice uključujući i Anaju naglašava se ime oca. To se može smatrati prelaznom fazom na rimski sistem *tria nomina*.⁷⁶ Ova faza je ustvari rezultat prilagođavanja starijih tradicija

⁷³ OPEL I, 128.

⁷⁴ Matasović 2003, 16; Šaćić Beća 2011, 108.

⁷⁵ *D(is) M(anibus) Ziraeo Plarentis f(ilio) defuncto anno(rum) [--- et Z]anati / [Zira]ei f(ilio) defuncto / annor(um) XXX / Annaia Zanat(i) f(ilia) vir[ō et f(ilio)] et Plarens Zira[ei f(ilius)] patri et fratri* (ILJug I, 00106 = EHD 032920 = EDCS-10000212 = TM 182255 = lupa 23769).

⁷⁶ Beljan 2018, 145.

novim rimskim običajima. Sličan primjer imamo iz Dobričeva kod Bileće gdje su Zanatis i Tatta podigli spomenik Eliji Zoradi (*Aelia Zorada*), koja je preminula u dobi od 60 godina (Sl. 9).⁷⁷ U antičkom periodu 60 godina je označavalo duboku starost.

Slika 8. Nadgrobni spomenik iz Ljubomira koji ocu i bratu podiže Annaia. Sva imena na spomeniku su autohtona © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Foto: Ortoľ Harl

⁷⁷ *Aelia Zo-/rada h(ic) s(ita) / an(norum) LX / Zanatis ^s/ et Tatta m(atri) / b(ene) m(e)r(e)nt(i)(?)* (CIL 03, 14620 = EHD056415 = EDCS-32500114 = TM 184964 = lupa23772).

Slika 9. Nadgrobni spomenik Elije Zorade iz Dobričeva kod Bileće

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Foto: Ortolf Harl

Na spomenicima iz Grabovice na Nevesinjskom polju⁷⁸, Fatnice kod Bileće⁷⁹ i Kazanaca kod Gacka⁸⁰ roditelji podižu nadgrobne spomenike djeci koja su pre-

⁷⁸ *[D(is)] M(anibus) s(acrum) / [A]el(ius) Maximus / et Ael(ia) Tatta p(arentes) / Ael(iae) Marcellae ⁵/ f(iliae) def(unctae) an(norum) XX / vivi sepulcr(um) / fecerunt et sibi / et suis* (CIL 03, 02766c (p 1035, 2256) = CIL 03, 08386 = CIL 03, 12775 = EDCS-28300095; EHD042468 = lupa 23729).

⁷⁹ *D(is) M(anibus) / Tattaris Veneti / filius et Temus An-/naei filia Batoni ⁵/ filio annorum / XX et Anna<e=I>ae / fil(i)ae annorum XXV / fil(i)is pientissimis / vivi fecerunt / sibi / et suis* (CIL 03, 12800 (p 2258) = EHD 050889 = EDCS-31400247 = TM 184172 = lupa 23309).

⁸⁰ *Temus Ba-/tonis fil(ia) / Narensai / Annuae ann(or)um) / XXV hic sita / est* (AE 1994, 1342 = AE 2003, 1327 = EHD 039987 = EDCS-00380793 = TM 183998).

minula u dvadesetim godinama života. Ovdje ćemo istaknuti umrle kćerke: Elija Marsela je preminula u dvadesetoj godini, Anaja i Temus dvadeset i petoj godini života. U ovom kontekstu interesantno je spomenuti istraživanje koje je proveo Shaw o dobi rimskih djevojaka prilikom stupanja u brak, a na temelju istraživanja nadgrobnih natpisa iz Rima, Italije, sjeverne Afrike, Španije i podunavskih provincija. Došao je do zaključka da se većina djevojaka u zapadnom dijelu Carstva udavala u kasnim tinjedžerskim godinama. Također, njegovo istraživanje je pokazalo da su roditelji ostajali glavni komemoratori kćerki sve do njihovih ranih dvadesetih godina.⁸¹ Sallerovo istraživanje o dobi u kojoj su muškarci stupali u brak pokazalo je da su se oni obično ženili u srednjim do kasnim dvadesetim godinama, što pokazuje da je razlika između mladića i djevojaka prilikom stupanja u brak mogla biti do desetak godina.⁸² Ako bi tokom tog perioda došlo do smrti neudate djevojke komemoraciju su preuzimali njeni roditelji.⁸³ Ovakva praksa iz drugih dijelova rimskog svijeta vjerovatno se može primijeniti na spomenike sa prostora istočne Hercegovine, ali i iz drugih mikroregija koje istražujemo. Vjerovatno u ovu grupu možemo ubrojiti i djevojku Lupu čiji je spomenik pronađen kod Gruda.⁸⁴ Ona je umrla sa 22 godine, a komemoratori su bili njeni roditelji.

Spomenici iz istočne Hercegovine koje analiziramo u kontekstu tragova majki i djece su specifični zbog velikog broja autohtonih antroponima koji su na njima očuvani, što im daje određenu vrijednost za onomastičku analizu. Na praktično svakom od tih spomenika navode se lokalna imena specifična za ovaj prostor. Ovom prilikom ćemo se osvrnuti na imena Temus i Tatta koja se navode na nekoliko spomenika sa ovog prostora. Ime Temus se spominje na spomenicima iz Kazanaca i Fatnice. Na prostoru gornje Neretve, u Glavatičevu, nailazimo na treći primjer ovog imena sa područja Hercegovine.⁸⁵ Kada je u pitanju provincija Dalmacija još ih nalazimo u okolini Dokleje⁸⁶ i Buthoe (Budva).⁸⁷ Pošto se na jednom spomeniku navode Naresi, a drugi je pronađen na

⁸¹ Shaw 1987, 39.

⁸² Saller 1987, 25–28.

⁸³ Carroll 2006, 175.

⁸⁴ *D(is) M(anibus) / Leo et Quartil[la] / parentes miseri posu(erunt) / Lup(a)e fili(a)e infelicis(s)i⁵/m(a)e annorum XXII / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) // Maximinus / sculpet* (ILJug II, 00625 = AE 1967, 00356 = EHD 014827 = EDCS-10000641 = TM 181905 = lupa 30570).

⁸⁵ CIL 03, 08489 = CIL 03, 12799 = ILJug-03, 01745 = EHD 057193 = EDCS-30800083 = TM 185105 = lupa 23730.

⁸⁶ ILJug III, 01842 = EHD 034129 = EDCS-10100798 = TM 182723.

⁸⁷ ILJug III, 01859 = CILGM 00069 = AE 2011, 00897 = EHD072515 = EDCS-10100813.

njihovom teritoriju, očito je Temus bio čest antroponim kod ove zajednice, kao i onih zajednica sa kojima su graničili ili su bili povezani bračnim vezama.

Ime Tata (*Tatta*) u Dalmaciji se spominje na sedam spomenika. Od toga se nalazi na čak četiri natpisa iz istočne Hercegovine: Grabovica,⁸⁸ Dobričevo,⁸⁹ Fatnica⁹⁰ i Stolac.⁹¹ Na tri natpisa su navedene žene čija su epihorska imena, čini se, bila jedan od najboljih načina za očuvanjem identiteta autohtonih zajednica na ovom prostoru. To odlično pokazuje natpis iz Grabovice na Nevesinjskom polju. Na tom natpisu otac i kćerka imaju rimska imena, dok se kod majke još uvijek koristi ilirski prenamen Tata (*Tatta*). Na četvrtom spomeniku iz istočne Hercegovine ovo ime se spominje u muškoj varijanti Tataris (*Tattaris*). Pored imena Tata, zanimljivo je da se i ime Temus u provinciji Dalmaciji također javlja kod muškaraca i žena. Tako imamo primjer da se ovaj antroponim na natpisima iz Fojnice i Garduna odnosi na muškarce.⁹²

Kada su u pitanju spomenici sa ženama i djecom iz istočne Hercegovine, možemo zaključiti da se radi o vrlo zanimljivim spomenicima, sa određenim autohtonim elementima, posebno kada je u pitanju epihorska onomastika. Ipak, ne treba gubiti iz vida da su svi preminuli sahranjeni uz korištenje rimskih kulturnih obrazaca, koristili su rimske modele epigrafskih spomenika, kao i formulacije natpisa.

Geografska i hronološka raspodjela spomenika

Na prostoru današnje Hercegovine do sada je evidentirano 207 rimskih epigrafskih spomenika. Od ovog ukupnog broja, samo 26 spomenika sadrži podatke o majkama i njihovim potomcima. Na velikom dijelu spomenika nije navedena starost potomaka, pa nije moguće sa sigurnošću odrediti radi li se o odraslim osobama ili djeci u ranoj životnoj dobi (Tab. Graf. 1).⁹³

⁸⁸ CIL 03, 02766c (p 1035, 2256) = CIL 03, 08386 = CIL 03, 12775 = EHD 042468 = EDCS-28300095 = TM 184090 = Iupa 23729.

⁸⁹ CIL 03, 14620 = EHD 056415 = EDCS-32500114 = TM 184964 = Iupa 23772.

⁹⁰ CIL 03, 12800 (p 2258) = EHD 050889 = EDCS-31400247 = TM 184172 = Iupa 23309.

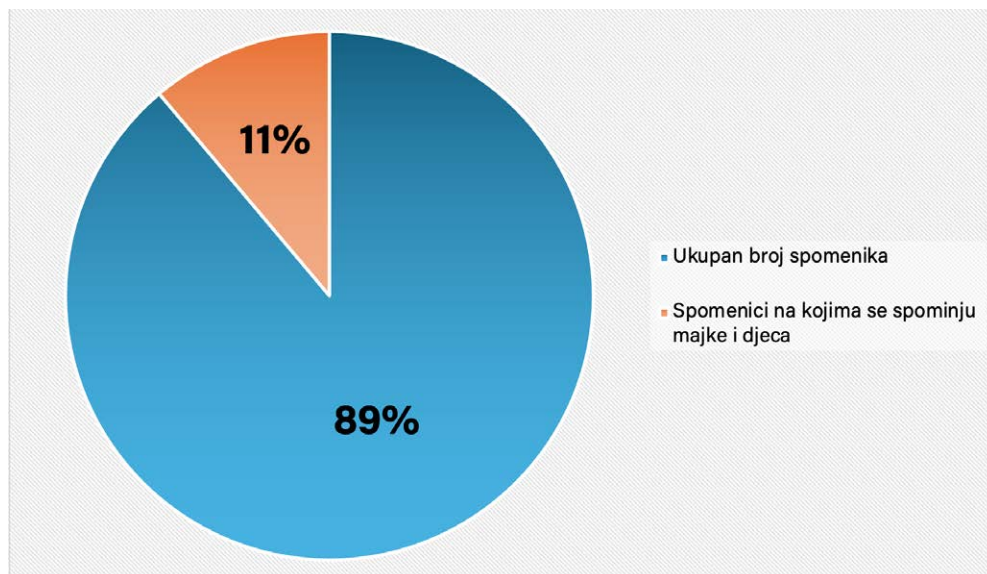
⁹¹ ILJug I, 00117 = EHD 032932 = EDCS-10000220 = TM 182263.

⁹² Šačić 2011, 53; OPEL IV, 109.

⁹³ Navedeni broj spomenika odnosi se na one arhivirane u digitalnoj bazi Epigraphische Datenbank Heidelberg (posljednji pristup: 15. 9. 2025). Spomenici su klasifikovani prema savremenoj administrativnoj podjeli. Podaci nisu u skorije vrijeme ažurirani, budući da autori primjećuju kako nekoliko novootkrivenih spomenika još nije arhivirano, npr. jedan votivni i jedan nadgrobni spomenik iz Nevesinja, te novootkriveni građevinski natpis iz Ljubuškog (Vujović 2020, 65; Vujović, Cvijetić 2024, 166; Rašić, Dziurdzik 2024, 304).

OPĆINA	UKUPAN BROJ SPOMENIKA	SPOMENICI NA KOJIMA SE SPOMINJU MAJKE I DJECA
Mostar	3	1
Čapljina	29	3
Čitluk	8	4
Jablanica	2	1
Konjic	26	6
Prozor -Rama	7	2
Ravno	3	1
Stolac	13	1
Neum	1	0
Široki Brijeg	0	0
Grude	3	1
Posušje	14	0
Ljubuški	81	2
Trebinje	5	1
Bileća	4	2
Nevesinje	4	1
Gacko	4	0
UKUPNO	207	26

Tabela 1. Popis rimskih epigrafskih spomenika sa prostora današnje Hercegovine (Izvor: Epigraphische Datenbank Heidelberg)

Grafikon 1. Procentualni prikaz pojave majki i djece na epigrafskim spomenicima u Hercegovini (Izvor: Epigraphische Datenbank Heidelberg)

Treba istaći da su nadgrobni spomenici sa natpisima na kojima se spominju majke i djeca pronađeni u svim dijelovima Hercegovine što pokazuje određenu razinu prihvatanja rimskih komemorativnih praksi u ovom dijelu provincije Dalmacije. Unutar tog prostora spomenici u pojedinim krajevima ili mikroregijama se mogu izdvojiti i grupirati prema nekim svojim karakteristikama. To se posebno odnosi na prostor gornje Neretve, Ljubuškog kraja i istočne Hercegovine.

Zbog specifičnog geografskog položaja gornje Neretve na granici između dvije regije, na tom prostoru (današnjim administrativnim jezikom rečeno prostoru Konjica i Jablanice) puno duže u odnosu na druge dijelove rimske Dalmacije su se zadržali određeni običaji i predrimske tradicije koje su se morale odraziti i na porodični život. Na temelju historiografske analize Apijanovog, Plinijevog i Ptolemejevog djela te arheoloških nalaza utvrđeno je da su taj prostor u predrimskom i ranocarskom periodu naseljavali Naresi čije ime se povezuje sa rijekom Neretvom (Naron).⁹⁴ Sudeći prema epigrafskim nalazima širenje rimskog kulturno-političkog utjecaja bilo je dosta usporeno jer najstariji nomeni koji svjedoče o dodjeli rimskih građanstva datiraju tek od vremena Hadrijana (117–138). Međutim, autohtona imena, posebno kod žena, zadržala su se čak do sredine trećeg stoljeća.

U ovoj mikroregiji pronađeno je do sada ukupno 26 epigrafskih spomenika iz perioda principata od čega na samo sedam imamo pojmove majka (*mater*), kćerka (*filia*), roditelj (*parēns*) i sin (*filius*). Na jednom spomeniku iz Donjeg Sela pojam supruga (*coniunx*) se može povezati direktno sa majčinstvom jer zajedno sa sinom podiže spomenik umrlom suprugu. Na četiri spomenika imamo i reljefne prikaze pokojnika što nam kroz analizu omogućava da dođemo do nekih dragocjenih informacija u vezi sa načinom života.

Prostor Ljubuškog i okoline u vremenu rimske uprave je bio veoma naseljen i vjerovatno spada među krajeve sa najbogatijom antičkom baštinom u Bosni i Hercegovini. Ukupno je evidentiran 81 spomenik sa ovog prostora. Među njima su brojni nadgrobni spomenici vojnika pomoćnih kohorti koje su bile smještene u logoru na Humcu i veterana rimskih legija koji su u tom kraju dobili zemlju tokom 1. stoljeća. Međutim, djeca su navedena na samo dva spomenika. To se, naravno, može dovesti u vezu sa zabranom sklapanja braka rimskim vojnicima koja je u punom smislu bila na snazi do kraja drugog stoljeća kada je car Septimije Sever prema ovom pitanju zauzeo nešto fleksibilniji stav iako je odluka, čini se, formalno i dalje bila na snazi. Zabrana je prvobitno vjerovatno uvedena

⁹⁴ App. III/16; Plin. HN.143.; Ptol. Geog. 2.16.5.

da država izbjegne dodatne troškove za izdržavanje vojničkih porodica, kao i zbog održavanja discipline u vojsci.

Kada se nedostatak prikaza žena i djece na spomenicima iz Ljubuškog i okoline stavi u širi kontekst Rimskog Carstva vidimo da se ustvari radi o nekoj vrsti pravilnosti. Naime, pojava žena u kontekstu vojnih zajednica širom rimskog svijeta imala je određenu dinamiku. Tokom 1. stoljeća njihovo navođenje na vojničkim spomenicima je bilo rijetko zastupljeno. Za to postoji nekoliko razloga. U tom periodu rimske pomoćne kohorte su bile na većoj razini mobilnosti i često su prebacivane u druge dijelove države. Vojne aktivnosti poput prebacivanja u drugu provinciju ili nekih vojnih akcija nisu smjele biti usporavane porodicama vojnika koje možda nisu htjele da napuste svoje dotadašnje domove ili su eventualno usporavale njihov marš.⁹⁵ Time su šanse za uspostavljanje bračnih zajednica i veza sa ženama generalno bile veoma male. Slična situacija je bila u Ljubuškom i okolini gdje su tokom 1. stoljeća boravile kohorte iz sjeverozapadnih dijelova Hispanije i manjih alpskih provincija. Činjenica da su augzilijari bili iz drugih provincija, iz potpuno drugačijeg kulturnog i društvenog konteksta zasigurno je također imala ulogu u stvaranju veza sa lokalnim djevojkama. Možemo pretpostaviti da je tokom 1. stoljeća zabrana braka rimskim vojnicima nešto strožije provođena posebno u vrijeme većih transfera kohorti i događaja poput ratova 60-ih godina prvog stoljeća, što je svakako jedna od glavnih prepreka za veću vidljivost žena i djeca na nadgrobnim spomenicima u tom periodu.

U drugom stoljeću situacija po ovom pitanju se u velikoj mjeri promijenila kada je rimski svijet generalno u pitanju. Lokalno regrutovanje je bilo zastupljeno u svim provincijama tako da je vojnik mogao održavati vezu sa biološkom porodicom i mogao je uspostaviti veze sa djevojkama iz njegovog kulturnog i društvenog konteksta.⁹⁶ Drugo stoljeće je period kada također dolazi do većeg regrutovanja lokalnog stanovništva u kohorte stacionirane na Humcu. Međutim, i pored toga u ljubuškom kraju zasad nema potvrda o djeci na augzilijarnim nadgrobnim spomenicima. Zasigurno je bilo vojnika koji su i prije dolaska u logor ali i tokom vojne službe stupali u neformalne bračne zajednice koje su formalizirane nakon dobivanja vojničke diplome i odlaska u penziju. Tome u prilog govori i poznata vojnička diploma iz Salone koja spominje Veneta, porijeklom iz zajednice Daorsa koji su

⁹⁵ Phang 2001, 156.

⁹⁶ Phang 2001, 157.

živjeli u istočnoj Hercegovini.⁹⁷ On je nakon završetka vojne službe u Trećoj alpskoj kohorti dobio rimsko građansko pravo, zatim pravo da se oženi i druge privilegije.

U svakom slučaju treba istaknuti da, iako se žene i djeca ne navode često na nadgrobnim spomenicima rimskih vojnika iz vojne zajednice formirane u ljubuškom kraju to ne znači da ih nije bilo. Naime, čak ako je augzilijar imao *de facto* ženu i nekoliko djece koja su živjela uz vojni logor bilo je moguće da je ta društvena stvarnost bila nevidljiva.⁹⁸ To se posebno odnosi na komemorativni kontekst jer je to moglo dovesti do određenih pravnih problema u vezi nasljedstva. Vojni logor na Humcu je bio aktivan veoma dugo, čitavo prvo i zasigurno veliki dio drugog stoljeća tako da je vrlo izvjesno da su u njegovoj okolini formirane zajednice između augzilijara i djevojaka iz provincije Dalmacije.

Za razliku od vojnika pomoćnih kohorti veterani rimskih legija su imali zakonsko pravo da se ožene i imaju djecu. Ipak, na njihovim natpisima iz Ljubuškog i okoline rijetko se spominju djeca i članovi njihovih porodica. Na samo jednom oštećenom natpisu iz Vitaljine navodi se sin veterana VII legije.⁹⁹ Na ostalim veteranskim natpisima iz Ljubuškog kraja ne navode se detalji o njihovoj djeci. Natpis na spomeniku iz obližnje Narone na kojem se navodi veteran VII legije sa čak četiri člana porodice pokazuje da je ipak postojao dinamičniji porodični život među ovom kategorijom stanovništva nego što se to može naslutiti prema podacima sa većine epigrafskih spomenika povezanih sa vojnom zajednicom u Ljubuškom kraju.¹⁰⁰

Kada je u pitanju prostor istočne Hercegovine, od ukupno 33 potvrđena spomenika sa ovog prostora žene i djeca se navode na njih 6. Spomenici sa prikazima žena i djece iz ovog dijela Hercegovine su nešto slabije kvalitete u odnosu na one iz Konjica ili Ljubuškog. Ne vidi se prisustvo neke značajnije klesarske radionice, vjerovatno zbog toga što je baza potencijalnih klijenata bila puno manja. Jedini municipalni centar nalazio se u današnjem Stocu, a nažalost iz tog grada nije sačuvano puno spomenika iz rimskog doba. Umjetnički detalji na nadgrobnim spomenicima su rijetki kao i reljefi. Ipak, svaki od tih spomenika prikazuje određenu dinamiku porodičnog života i statusa žena i djece na prostoru istočne Hercegovine u rimsko doba.

⁹⁷ CIL 16, 00038 = CIL 03, p 0859 (p 1966) = CIL 12, 00074 = AE 1950, +00196 = EDH 075700 = EDCS-12300242.

⁹⁸ Greene 2015, 129.

⁹⁹ AE 2000, 1176; EDH 039810.

¹⁰⁰ Glavičić, Pandža 2017, 57.

U hronološkom smislu među najranije spomenike iz istočne Hercegovine vjerovatno spada onaj iz Trebimlje na kojem se spominje djevojčica Anija (*Annia*). Članovi njene porodice bili su pripadnici lokalnih elita i obavljali su značajne funkcije u municipiju Diluntum. Ostali spomenici iz ove mikroregije se uglavnom okvirno datiraju od sredine drugog do početka trećeg stoljeća. Takva je situacija i sa spomenicima iz drugih dijelova Hercegovine na kojima se spominju majke i djeca. Očito su rimski kulturni utjecaji kao što su pogrebna praksa, imenski obrasci i epigrafska navika među stanovništvom iz unutrašnjosti provincije Dalmacije zaživjeli u punom smislu tokom ovog razdoblja.

Epiteti

Na nadgrobnim spomenicima širom rimskog svijeta roditelji su tugu i žalje-nje za umrlom djecom izražavali brojnim epitetima. Oni otkrivaju koje osobine komemoriranog su smatrane vrijednim sjećanja, čime se osvjetljava naše razu-mijevanje društvenih i moralnih vrijednosti rimske porodice.¹⁰¹ Izuzetak nije ni prostor današnje Hercegovine.

Na prostoru koji je predmet naše analize epiteti su zabilježeni na 11 spome-nika. Od toga je na čak pet potvrđen epitet *pietissimus/piissimus* (najpobož-niji).¹⁰² Sigismund Nielsen je na osnovu analize nadgrobnih spomenika iz Rima zaključila da se najveći dio natpisa na kojima se koristi ovaj epitet odnosi na komemorirane sinove ili kćeri, najčešće tinjedžere do 15 godina, a ne na malu djecu.¹⁰³ Na sačuvanim primjerima iz Hercegovine situacija je nešto drugačija. Preminula djeca su imala 20, 20, 25 i 32 godine, što je znatno iznad prosjeka u središtu Carstva. U svakom slučaju, možemo se složiti sa Sigismund Nielsen koja tumači upotrebu ovog posebnog epiteta kao izraz neostvarenih nada rodi-telja koji su nadživjeli svoju djecu i ne mogu računati na *pietas*, sinovu i kćerkinu obavezu ili dužnost prema roditeljima kasnije u životu.¹⁰⁴

Epitet *infelicissimae* je zabilježen na tri nadgrobna spomenika. Na spomeniku iz Lisičića kod Konjica koji su roditelji dali izraditi za prerano preminulu djecu koje

¹⁰¹ Curchin 1982, 179; Cvijetić 2024, 15.

¹⁰² CIL 03, 12774; EDCS-31400227; CIL 03, 12800 (p 2258); EDCS-31400247; CIL 03, 08489 = CIL 03, 12799 = ILJug III, 01745; CIL 03, 06367 = CIL 03, 08498; EDCS-30600569; EHD058394; CIL 03, 01876 = CIL 03, 08428; EDCS-27500172.

¹⁰³ Sigismund Nielsen 1997, 197.

¹⁰⁴ Sigismund Nielsen 1997, 197–198.

brizno vode računa o svom potomstvu navode se četiri osobe, ali se jasno raspoznaje samo ime djevojčice Valerije koja je umrla sa osam godina.¹⁰⁵ Njezini roditelji žalost za umrlom kćerkom izražavaju epitetom *infelicissimae*. Među najljepše primjere na kojima je moguće prepoznati tugu roditelja za preminulim djetetom možemo svrstati spomenik djevojci Lupi koji je pronađen u Sovićima kod Gruda.¹⁰⁶ Djevojka je preminula u dobi od 22 godine. Tuga za preminulom kćerkom opet se izražava sa dva epiteta – *infelicissime* i *miseri*, koji označava žalosne roditelje.

Benemerens spada među najčešće epitete na rimskim nadgrobnim spomenicima. Na prostoru današnje Hercegovine u kontekstu spomenika umrlim ženama i djeci zabilježen je u dva slučaja. Na epigrafskom spomeniku iz Doljana kod Čapljine roditelji Pulchra i Ursus su postavili spomenik svom zaslužnom sinu Viperinu.¹⁰⁷ Najvjerojatnije se radi o porodici servilnog porijekla. Ne navodi se koliko godina je imao komemorirani. Drugi spomenik sa ovim epitetom nađen je u Hardomilju.¹⁰⁸ Podigli su ga muž i djeca majci koja je preminula u 35. godini života. *Benemerens* se prije svega koristio u kontekstu društvenih odnosa zasnovanih na obavezi. Rodbina osoba kojima se podiže spomenik izražava svoju zahvalnost prema preminulom, koji je učinio ono što se od njega očekivalo kako bi njihov odnos bio skladan.¹⁰⁹

Epitet *carissimus* evidentiran je na samo jednom natpisu u korpusu koji analiziramo. Radi se o nadgrobnom spomeniku iz Homolja kod Konjica.¹¹⁰ Roditelji su podigli spomenik sebi i djeci – kćerki Meki koja je vjerojatno umrla sa tri ili četiri godine i sinu Maksiminu. Upotreba ovog epiteta na natpisu iz Homolja u potpunosti se poklapa sa kontekstom u kojem je podignut. *Carissimus* označava bliskost i toplinu u međuljudskim odnosima, u ovom slučaju konkretno između roditelja i njihove djece.

Na spomenicima koje smo naveli djeca su prikazana sa njihovim roditeljima u veoma bliskom odnosu. Takva situacija je potvrđena i u susjednoj provinciji Panoniji, gdje se slike koje prikazuju određene osjećaje između roditelja i

¹⁰⁵ Patsch 1902, 319–320.

¹⁰⁶ ILJug II, 00625 = AE 1967, 00356 = EHD 014827 = EDCS-10000641 = TM 181905 = lupa 30570.

¹⁰⁷ *D(is) M(anibus) s(acrum) / Pulchra et / Ursus par(entes) / Viperino / filio pien/tissimo / pos(uerunt) b(ene) m(erenti) / sib(i) et / suis* (CIL III 1876 = 8428 = EHD 053590 = EDCS-27500172 = TM 184499).

¹⁰⁸ *Valeriae Pudentill(a)e anno(rum) XXXV / T(itus) F(lavius) Maxianus c(oniugi) b(ene) m(erenti) / posuit / item F(lavius) Bennus et Fla(via) Sabina / fili(us) [et f]ili(a) e[ri]us* (AE 1987, 803 = EHD 012581 = EDCS-07400592 = TM 181879).

¹⁰⁹ Sigismund Nielsen 1997, 185.

¹¹⁰ CIL 03, 146174; EDCS-32500111 = EHD 056633 = EDCS-32500111 = TM 185018.

djece pojavljuju jednako na spomenicima koji prikazuju Rimljane, kao i onima koji prema imenima i odjeći spadaju u domaće, autohtono stanovništvo.¹¹¹ U literaturi je već dugo vremena prisutna dilema da li natpisi za preminulu djecu na rimskodobnim epigrafskim nadgrobnim spomenicima predstavljaju iskreno žaljenje zbog gubitka djece ili se samo radi o kulturno uslovljenom činu ili dužnosti koje je trebalo ispoštovati. Starija generacija istraživača je više bila naklonjena drugoj tezi pošto je, bez obzira na brojne analize spomenika, veoma teško dokučiti da li se radi o autentičnim izrazima ljubavi i naklonosti. U novije vrijeme dolazi do promjena stavova i sve je više autora koji ovakve komemorativne obrasce posmatraju kao istinsku tugu roditelja zbog gubitka djeteta iako je forma klišeizirana i diktirana društvenom praksom.¹¹² Čini se da je to najbolje sumirala Harlow, prema kojoj se privrženost između roditelja i djece, ma koliko bila kulturno uslovljena, smatrala dijelom ljudske prirode.¹¹³

Upravo su epiteti dobar primjer koji može poslužiti da bolje sagledamo ovu temu. Naime, kada se posmatra spektar epiteta koji se može pronaći na rimskodobnim nadgrobnim spomenicima vidljivo je da su oni vrlo pažljivo odabrani, najčešće u skladu sa godinama komemorirane osobe. Znači, nastojali su upotrijebiti epitet koji je u skladu sa godinama preminule osobe, ali i epitet koji najbolje opisuje osjećaje prema njima, i da, također, istaknu njihove pozitivne osobine. To se poprilično razlikuje od savremenog svijeta gdje se koriste epiteti koji su više univerzalni, bez nijansi u vrijednostima komemoriranih koje se ističu na rimskim spomenicima. Naravno, zasigurno je utjecaj na odabir epiteta u rimsko doba imala tadašnja epigrafska praksa, ali se kod njih ipak može primjetiti viša razina simbolike u odnosu na savremene spomenike. Na osnovu takvog pristupa prema natpisu i trudu koji je uložan da se istakne epitet usklađen sa godinama i drugim osobinama preminulog može se pretpostaviti da je njihova upotreba povezana sa istinskim ljudskim emocijama koje su sublimirane u jednoj tako kratkoj formi kao što je nadgrobni natpis.

Zaključak

Današnja Hercegovina spada među najbogatije regije u Bosni i Hercegovini kada je u pitanju antička baština. Na ovom prostoru pronađeno je ukupno 207

¹¹¹ Boatwright 2005, 304; Marić 2015.

¹¹² King 2000, 133.

¹¹³ Harlow 2014, 20.

rimskih epigrafskih spomenika. Naravno, ubjedljivo je najviše očuvanih nadgrobni spomenika koji su komemorirali preminule, najčešće uz kratki natpis, a ponegdje i reljef. U ovom radu smo analizirali grupu spomenika na kojima se spominju majke i djeca, kategorije koje su bile poprilično marginalizirane u rimskom društvu. Ukupno je samo sedam nadgrobni spomenika koji komemoriraju djecu uzrasta 2 do 12 godina. Analiza tih spomenika pokazuje da su roditelji jednako žalili za muškom i ženskom djecom jer se gotovo u istom broju pojavljuju spomenici dječaka i djevojčica. Na temelju onomastičke analize kao i morfologije spomenika možemo zaključiti da su djeca bila pripadnici lokalnih elita autohtonog porijekla. Tako je dječak *Masurianus* vjerovatno sahranjen na grobnoj parceli u blizini porodične vile, a djevojčica *Annia* iz Stoca je pripadala porodici čiji su članovi obavljali važne magistratske i dekurionske dužnosti na prostoru kolonije Narone i vjerovatno municipija Diluntum. Također, kvalitet izrade nadgrobni spomenika može dati određene naznake da se radi o pripadnicima lokalnih elita, kao što je slučaj sa nekim spomenicima iz okoline Konjica.

Epigrafski spomenici iz raznih krajeva Hercegovine pokazuju važnu ulogu žena u porodičnim odnosima. Ipak, neke mikroregije se posebno ističu po spomenicima koji pružaju vrijedne podatke o ovoj tematici. Nadgrobni spomenici pronađeni na području gornje Neretve odlikuju se ikonografskim elementima koje možemo svrstati među najbolje prikaze porodičnog života u unutrašnjosti provincije Dalmacije, od odnosa između majki i djece, njihove, odjeće i brojnih drugih elemenata po kojima je ovaj kraj specifičan. Spomenici iz istočne Hercegovine na kojima se navode žene i djeca vrijedni su za proučavanje lokalne onomastike i imena koja su bila frekventna u razdoblju principata na ovom prostoru. Radi se o dragocjenim primjerima autohtonih antroponima koji imaju veliki značaj za proučavanje ilirske onomastike. U ove dvije mikroregije žene se zaista potvrđuju kao nosioci tradicionalnih vrijednosti i identiteta zajednice. Na gornjoj Neretvi to je vidljivo na osnovu njihove autohtone nošnje, a u istočnoj Hercegovini preko njihovih autohtonih antroponima.

Prostor Ljubuškog i okoline je specifičan po tome što nema većeg broja prikaza žena i djece na nadgrobni spomenicima iako se radi o kraju koji je bio veoma naseljen u vremenu principata prvenstveno zahvaljujući vojnom logoru u kojem su dugo vremena boravile pomoćne kohorte rimske vojske. To ustvari pokazuje da se ovaj prostor ne razlikuje od ostalih dijelova rimskog svijeta gdje su egzistirale razvijene vojne zajednice u kojima aktivnim vojnicima tokom

prvog i drugog stoljeća nije bilo dozvoljeno da se žene tokom vojne službe. Nedostatak spomenika sa ženama i djecom potvrđuje da se ta zakonska odredba zaista poštovala, bar u komemorativnoj praksi.

Na spomenicima koje smo analizirali često su korišteni epiteti. Radi se o praksi koja je prisutna u svim dijelovima rimskog svijeta. Najčešće je korišten epitet *pietissimus/piissimus*, a još su potvrđeni *infelicissimae*, *benemerens* i *carissimus*. Radi se o epitetima koji se općenito najčešće javljaju na rimskodobnim nadgrobnim spomenicima po čemu se prostor današnje Hercegovine potvrđuje kao sastavni dio rimskog kulturnog prostora kada je u pitanju očuvanje sjećanja na preminule osobe. Epiteti su vjerovatno najbolji dokaz u prilog tezi da su osjećaji koji se izražavaju na spomenicima bili iskreni, bez obzira što su postojali uobičajeni obrasci nadgrobni natpisa koji su korišteni širom Carstva.

U svijetu kojim su dominirali muškarci, majke i njihova i djeca su, sudeći na osnovu sačuvanih spomenika, imali značajnu ulogu. Žene, odnosno majke su u periodu kada je ovaj dio provincije Dalmacije već dugo vremena bio u formalnom smislu dio rimskog svijeta očito bile glavni čuvar autohtonih tradicija i identiteta lokalnih zajednica poput Naresa, Melkumana i Daorsa. Muškarci su služili u rimskoj vojsci i obavljali razne javne službe, dok su žene bile dominantne u privatnom kontekstu kao autoritet unutar porodice. Sve se to može iščitati sa nadgrobni spomenika koje smo analizirali, posebno na prostoru gornje Neretve i istočne Hercegovine.

Summary

Mothers and Children on Roman Tombstones from Herzegovina

Today's Herzegovina ranks among the richest regions in Bosnia and Herzegovina when it comes to ancient heritage. A total of 207 Roman epigraphic monuments have been discovered in this area. Naturally, the vast majority are funerary monuments commemorating the deceased, usually accompanied by a short inscription. In this paper, we analyzed a group of monuments that mention mothers and children, categories that were rather marginalized in Roman society. In total, there are only seven funerary monuments commemorating children aged between 2 and 12 years. The analysis of these monuments shows that parents mourned both boys and girls equally, as monuments dedicated to sons and daughters appear in almost the same number. Based on onomastic analysis and the morphology of the monuments, we can conclude that these children belonged to the local elite of indigenous origin.

Epigraphic monuments from various parts of Herzegovina reveal the important role of women in family relations. However, certain micro-regions particularly stand out for their monuments that provide valuable information on this subject. Funerary monuments found in the upper Neretva region are characterized by iconographic elements that can be classified among the finest depictions of family life in the interior of the province of Dalmatia, including representations of the relationship between mothers and children, their clothing, and numerous other details that make this area distinctive. Monuments from eastern Herzegovina that mention women and children are valuable for studying local onomastics and the names that were common during the Principate period in this area. These are precious examples of indigenous anthroponyms, which are of great significance for the study of Illyrian onomastics. In these two micro-regions, women are confirmed as bearers of traditional values and community identity. In the upper Neretva region, this is visible on the basis of their autochthonous costumes, and in eastern Herzegovina through their autochthonous anthroponyms.

The Ljubuški area and its surroundings are specific in that they contain few depictions of women and children on funerary monuments, even though the region was densely populated during the Principate, primarily due to a military camp where auxiliary cohorts of the Roman army were stationed for long

periods. This, in fact, shows that the area did not differ from other parts of the Roman world where well-developed military communities existed, in which active soldiers during the first and second centuries were not permitted to marry while in service. The absence of monuments featuring women and children confirms that this legal regulation was indeed respected, at least in commemorative practice.

Epithets were often used on the monuments we analyzed. This is a practice that is present in all parts of the Roman world. The epithet *pietissimus/piissimus* is most often used, and *infelicissimae*, *benemerens* and *carissimus* are also attested. These are epithets that generally appear most often on Roman-era tombstones, which confirms the area of present-day Herzegovina as an integral part of the Roman cultural space when it comes to preserving the memory of deceased persons.

BIBLIOGRAFIJA

Popis skraćenica

- AE *L'année épigraphique* objavljeno u *Revue Archéologique* i zasebno (1888–).
- CIL 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
- CIL 16 *Corpus Inscriptionum Latinarum XVI, Diplomata militaria, Band 16* (eds. Nesselhauf, Herbert). Berlin, 1936.
- EHD Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>.
- EDSC Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php.
- FGrH *Fragmente der griechischen Historiker* (ed. F. Jacoby), 1923–
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX reperiae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX reperiae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL reperiae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
- Lupa UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoľ Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at>.
- OPEL I *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: Aba-Byanus, (ed. Lőrincz B. et al.), Budapest, 1994.
- OPEL II *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. II: Cabalicius – Ixus, Ex materia ab (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 1999.
- OPEL III *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. III: Labareus-Pythea (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2000.
- OPEL IV *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. IV: Quadratia – Zures (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2002.
- TM *Trismegistos: An Interdisciplinary Portal of the Ancient World*.

IZVORI

- Cicero, Tusculan Disputation (ed. J. E. King), Loeb Classical Library, no. 141–141, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1927.
- Appian, *Appian and Illyricum*, (ed. M. Š. Kos) Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.
- Itinerarium Antonini, *Itineraria Romana I*, 2nd, (ed. O. Cuntz), Stuttgart 1990.

- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia, Libri III/IV*, (ed. G. Winkler – R. König), München – Zürich, 1988.
- Plutarch, *Consolatio ad uxorem*. Plutarch, Plutarch's Morals (prev. William W. Goodwin), Cambridge 1874.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, (ed. J. L. Berggren), New Jersey, 2010.
- Seneca, *Epistule Morales ad Lucilium. L. Annaei Senecae, Ad Lucilium Epistule morales. Recognovit et adnotatione critica instruxit.* (ed. L. D. Reynolds), Oxford Classical Texts, Oxford 1965.

Digitalne epigrafske baze:

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].
- EDCS Epigraphische Datenbank Clauss Slaby Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas). https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en. [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdepartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortohl Harl, (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].

LITERATURA

- Alföldy, G. 1965. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: C. Winter.
- Atancković–Salčić, V. 1979. Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja). *Tribunia* 5: 1979, 7–40.
- Beljan, D. 2017. *Illyrski antroponimi na latinskim natpisima Dalmacije*, Godišnjak Udruženja BATHINVS *Acta Illyrica* 1: 131–147.

- Boatwright, M. 2005. Children and Parents on the Tombstones of Pannonia, In: *The Roman Family in the Empire: Rome, Italy, and Beyond*, M. George (Ed.), 287–318.
- Bojanovski, I. 1964. Dretelj, Čapljina – antički grob sa grobnim oltarom. *Arheološki pregled* 5: 101–105.
- Bojanovski, I. 1977. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Godišnjak Centara za balkanološka ispitivanja* 13: 83–153.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bradley, K. 1991. *Discovering the Roman family: Studies in Roman social history*. Rev. ed. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Bruun, C. 2014. "Roman Onomastic." In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Ch. Bruun i J. Edmondson (eds.), 799–805, Oxford: Oxford University Press.
- Busuladžić, A. 2010. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine = The morphology of Antique fibulae in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Carroll, M. 2012. "No part in earthly things. The death, burial and commemoration of newborn children and infants in Roman Italy." In: *The Familia and its Transformation from Ancient Rome to Barbarian Europe (50–600 CE)*, M. Harlow i L. Larsson Lovén (Eds.), 41–63. Leuven – Walpole: Peeters.
- Carroll, M. 2013. "Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers." In: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, S. Tarlow and L. Nilsson Stutz (Eds.), 559–579. Oxford: Oxford University Press.
- Carroll, M. 2014. "Mother and infant in Roman funerary commemoration." In: *Infant Health and Death in Roman Italy and Beyond*, M. Carroll, E. J., Graham (Eds.), *Journal of Roman Archaeology* L. L. C., 159–178.
- Carroll, M. 2018. "Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman world." In: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, S. Crawford, G. Shepherd and D. M. Hadley (Eds.), 148–164. Oxford: Oxford University Press.

- Curchin, L. A. 1982. Familial epithets in the epigraphy of Roman Spain. *Cahiers des Etudes Anciennes* 14: 179–182.
- Cvijetić, J. 2024. Pusino innocentissimo! Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 11: 13–32.
- Crawford, S., Shepherd, G., Hadley, D.M., (Eds.) 2018. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. Oxford: Oxford University Press.
- Čremošnik, I. 1963. Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija* 18: 103–125.
- Danković, I. 2020. *Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Dasen, V. 2009. Roman Birth Rites of Passage Revisited. *Journal of Roman Archaeology* 22: 199–214.
- Dasen, V., Späth, T. (Eds.) 2010. *Children, Memory, and Family Identity in Roman Culture*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Dixon, S. 1988. *The Roman Mother*. London – Sidney: Croom Helm.
- Dixon, S. 1992. *The Roman family*. Baltimore – London: Johns Hopkins University Press.
- Donev, D. 2019. *The Busy Periphery: Urban Systems of the Balkan and Danube Provinces (2nd – 3rd c. AD)*. Oxford: Archaeopress.
- Ellis Evans, D. 1967. *Gaulish Personal Names: a Study of some Continental Celtic Formations*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans Grubbs, J., Parkin, T., Bell, R. (Eds.) 2013. *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*. Oxford: Oxford University Press.
- Feig Vishnia, R., Vassiliki Gaggadis, R. 2014. "Female Carved Representations from Southern Gaul in the Light of Iconography and Epigraphy." In: Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti, I. Koncani Uhač (Ur.), 74–80. Pula: Arheološki muzej Istre.
- George, M. 2001. "A Roman funerary monument with a mother and daughter." In: *Childhood, Class and Kin in the Roman World*, S. Dixon (Ed.), 178–189. London – New York: Routledge.
- George, M. (Ed.) 2005. *The Roman Family in the Empire: Rome, Italy and*

- Beyond*. Oxford: Oxford University Press.
- Glavičić, M. Pandža, Ž. 2017. "Veterani pagi Scunastici" u: *Zbornik radova Kulturno-povijesna baština Općine Ljubuški*, T. Fabijanić, M. Glavičić, M. Rašić (Ur.), 49–77. Ljubuški: Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante.
 - Grbić, D. 2014. Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek) = (Племенске заједнице у Илирику: предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава (I–III век). Beograd: Balkanološki institut srpske akademije nauka i umetnosti.
 - Greene, E. M. 2015. Conubium cum uxoribus: wives and children in the Roman military diplomas. *Journal of Roman Archaeology* 28: 125–159.
 - Harlow, M., Larsson Lovén, L. (Eds.) 2012. *Families in the Roman and late antique Roman world*. London: Continuum.
 - Harlow, M. 2014. "Family Relationships." In: *A Cultural History of Childhood and Family in Antiquity*, M. Harlow, R. Laurence (Eds.), 13–29. London – New York: Bloomsbury Academic.
 - Huskinson, J. 2007. "Constructing childhood on Roman funerary memorials." In: *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, A. Cohen, and J. B. Rutter, (Eds.), 323–338. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
 - Imamović, E. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
 - Katičić, R. 1976. *Ancient Languages of the Balkans*. Berlin: De Gruyter Mouton.
 - King, M. 2000. "Commemoration of infants on Roman funerary inscriptions." In: *The Epigraphy of Death. Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Graham Oliver (ed.), 117–154. Liverpool: Liverpool University Press.
 - Kurilić, A. 1994/1995. Obitelj u ranorimskoj Liburniji, Radovi. *Razdio povijesnih znanosti*, sv. 34. 21: 47–83.
 - Laes, C. 2011. *Children in the Roman Empire. Outsiders within*. Cambridge: Cambridge.
 - Larsson Lovén, L. 2011. "Roman Family Reliefs and the Commemoration of Work: Text, Images and Ideals." In: *Families in the Roman and Late Antique World*, M. Harlow and L. Larsson (Eds.), 141–156. London – New York: Continuum.

- Larsson Lovén, L. 2013. "Children and childhood in Roman commemorative art." In: *The Oxford handbook of childhood and education in the Classical world*, J. Evans Grubbs & T. Parkin (Eds.), 302–321. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Larsson Lovén, L. 2020. "... and left his parents in mourning. Grief and commemoration of children on Roman memorials." In: *Reading Roman Emotions. Visual and textual interpretations*, M. Prusac Lindhagen & H. von Ehrenheim (Eds.), 149–162. Stockholm: Svenska Institutet i Rom.
- Liston, A.M. 2012. "Reading the Bones: Interpreting the Skeletal Evidence for Women's Lives in Ancient Greece." In: *A Companion to Women in the Ancient World*. Sharon L. Jame, Sheila Dillon (eds.), 125–140, Oxford: Blackwell Publishing.
- Lozić, E. 2021. *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province of Dalmatia*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Loma, S. 2004. Domaće stanovništvo municipija S. u svetlosti novih epigrafskih svedočanstava. *Starinar*: 53–54 [2003–2004]: 35–63.
- Marić, A. 2015. *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.
- Maršić, D. 2013. "Funerary Altars of Roman Iader The study of the topical character and function of funerary altars of the Roman province of Dalmatia", In: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split = Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from 27th to the 30th of September*, N. Cambi, G. Koch, Guntram (eds.), Split: 383–418, Književni krug.
- Matasović, R. 2003. Jezični tragovi Kelta u Iliriku. *Latina et Graeca* 2 (3): 5–23.
- Matijević, I. 2012. Epigrafska potvrda pripadnika Legije druge pomoćnice (legio II Adiutrix) u Saloni. *Tusculum: časopis za solinske teme* 5: 59–70.
- Mócsy, A. 1983. *Nomenclator Provinciarum Europae (Dissertationes Pannonicae III. 1.)*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Sigismund Nielsen, H. 1997. "Interpreting Epithets in Roman Epitaphs." In: *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space*, B. Rawson, P. Weaver (Eds.), 169–204. Canberra – Oxford: Humanities Research Centre – Clarendon Press.

- Paškvalin, V. 2012. *Antički sepulkralni spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Patsch, C. 1904. Arheološko epigrafsko istraživanje o povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glasnik zemaljskog muzeja* 16 (1): 33-60.
- Perinić, Lj. 2016. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in Dalmatia and Pannonia*. Oxford: Archaeopress.
- Phang, S. E. 2001. *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C. - A.D. 235): law and family in the imperial army*. Leiden: Brill.
- Rašić, M, Dziurdzik, T. Hiberna cohortis: New Domitianic Building Inscription from a Dalmatian Fort. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 230: 303-306.
- Rawson, B. 1986. (ur.). *The Family in ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca: Cornell University Press.
- Rawson, B. 1991. (ur.). *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- Rawson, B. 1991. Adult-Child Relationships in Roman Society. In: *Marriage, divorce and children in ancient Rome*, B. Rawson (Ed.), 7-30. Canberra - Oxford: Humanities Research Centre - Clarendon Press.
- Rawson, B. 1997. Representations of Roman Children and Childhood. *Antichthon* 1: 74-95.
- Rawson, B. 2003. *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Rawson, B. (ed.) 2011. *A companion to families in the Greek and Roman worlds*. Malden - Oxford: Wiley Blackwell.
- Rawson, B., Weaver, P. (Eds.) 1997. *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space*. Oxford - New York.
- Rendić-Miočević, D. 1964. Ilirske onomastičke studije (II). *Živa Antika* 13: 101-110.
- Saller, R. 1987. Men's Age at Marriage and its Consequences in the Roman Family. *Classical philology* 82: 21-34.
- Shaw, B. 1987. The Age of Roman Girls at Marriage: Some Reconsiderations. *The Journal of Roman Studies* 77: 30-46.
- Saller, R. P., Shaw, B.D. 1984. Tombstones and Roman family relations in the Principate: civilians, soldiers and slaves. *Journal of Roman Studies* 74: 124-156.

- Šačić, A. 2011. *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*. Magistarski rad. Univerzitet u Sarajevu.
- Šačić, A. 2012. Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Na-rensius). *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 41: 97–112.
- Šačić Beća, A. 2024. The Daorson, Municipium Diluntum, and the Question of (Dis)continuity. *Acta Illyrica* 8: 35–59.
- Vujović, M. 2021. "New beneficiary inscription from Nevesinje". In: *Illyricum Romanum: Studiola in honorem Miloje Vasić*. Ivana Popović, Sofija Petković (eds.), 64–69, Beograd: Institute of Archaeology.
- Vujović, M. 2021. "Žene u rimskim provincijama na tlu Srbije." u: *Žene na tlu Srbije: od praistorije do savremenog doba*, S. Janković-Pivljanin (Ur.), 31–72. Beograd: Heraedu.
- Vujović, M, Cvijetić, J. 2024. On one unpublished Roman inscription from Nevesinje. *Lucida Intervalla* 53: 165–174.
- Zotović, R. 1995. *Rimski nadgrobni spomenici istočnog dela provincije Dalmacije*. Užice: Kalinjaca.
- Zotović, R. 2012. *Životno doba na tlu Srbije u periodu rimske vladavine = Lifetime in the Territory of Serbia during Roman Rule*. Užice: Grafičar.